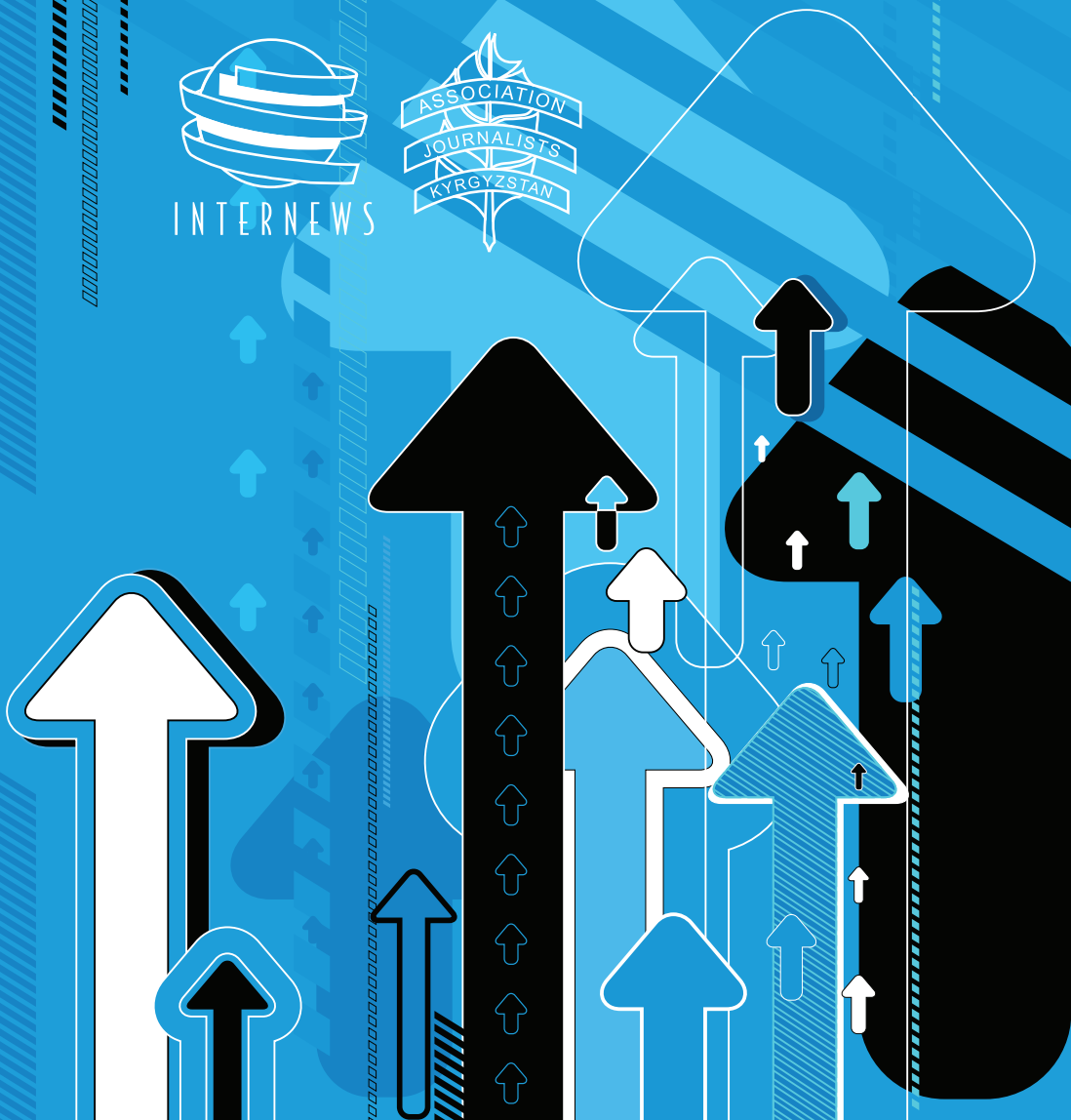

ЖЫРГАЛБЕК КАСАБОЛТОВ

ЖАЗГАНЫБЫЗ ЖАКШЫ ОКУЛСУН ДЕСЕК...

ЖЫРГАЛБЕК КАСАБОЛОТОВ

ЖАЗГАНЫБЫЗ

ЖАКШЫ ОКУЛСУН

ДЕСЕК...

Автор: **Жыргалбек КАСАБОЛОТОВ**

Редактор: **Марат ТОКОЕВ**

Колдонмо «Журналисттер» коомдук бирикмеси тарабынан «Internews Network» уюмунун Кыргызстандагы өкүлчүлүгүнүн колдоосу менен чыгарылды.

АВТОРДОН

Бул китепчедеги материалдар мындан бир топ жыл мурун Бишкектеги «Журналисттер» коомдук бирикмесинин «Journalist News» гезитинде Жайнак Касымов деген тергеме ат (псевдоним) менен сандан санга жарык көргөн. Азыр ал автор сунуштаган көнүгүүлөр менен толукталып, айрым алымча-кошумчалары менен окурмандын колуна практикалык колдонмо түрүндө тийип отурат.

Колдонмо жогорку окуу жайларынын журналистика факультеттеринин студенттерине, жаңыдан тажрыйба топтоп келаткан кыргыз тилдүү журналисттерге жана жалпы эле тилибиздин өнүгүшүнө кайдыгер карабаган окурмандарга арналат. Анда кыргыз тилдүү журналистиканын стилистикасы, айрым эрежелери боюнча бир катар пайдалуу кеңештер, байкоолор жана тыянактар бар.

Акыркы жылдары кыргыз тилиндеги басылмаларда келегей сүйлөмдөр, түшүнүксүз сөз айкалыштары, ыгы жок салыштыруулар көп кездешип жатканы эч кимге жашыруун эмес. Жазылган материалдардын арасында окурмандар оңой менен кабылдай албай тургандары толтура. Материалдарды окуй келгенде көпчүлүк авторлор кыргызча эмес, орусча ой жүгүрткөндөй, башка тилдерден которгондой таасир калтырат. Кыргыз басылмаларындагы маалыматтар, макалалар көп окулбай жатканына алардын нукура элдик тилден алыстап, окурманды чоочун стиль менен кыйнаганы да себеп болсо керек. Тилекке каршы, журналистикада эле эмес, кыргыз эстрадасында, кыргыз жарнамасында, кыргыз киносунда да мурдагы көркөм өзгөчөлүгүн жоготуп, мурунку муунга өөн учураган кыргыз тили орун алып келатат. «Кат жазды бала атага» деген ыр саптары эле көп нерседен кабар берип турбайбы.

Бул колдонмодогу кеңештер азыркы кыргыз журналистикасындагы өтө эле оркойгон, көзгө даана урунган кемчиликтерди азайтууга багытталган. Балким тажрыйбалуу, тиш каккан журналисттер мындай кеңештерди дагы тереңдетип, жакшы деңгээлде жазып бергиси бардыр. Азырынча баштай берели.

1-САБАК

СҮЙЛӨМДҮН ГРАММАТИКАСЫ ТАК САКТАЛЫШЫНА КӨЗ САЛГЫЛА

Сүйлөмдүн грамматикасы анын маанисине төп келип турууга тийиш. Ал ашыкча суроолорду, бүдөмүк ойлорду жаратканы - журналисттин кемчилиги. Сүйлөм канчалык узун болсо, мындай кемчиликтер ошончолук жыш кездешет. Мисалы, «Абакта жаткан «Арнамыс» партиясынын жетекчиси Феликс Кулов билдирүү жасады» деген сүйлөмдү окуганда, түрмөдө «Арнамыс» партиясы жатабы, же Феликс Кулов өзү жатабы деген суроо туулат. Анын ордуна ««Арнамыс» партиясынын абакта жаткан жетекчиси Феликс Кулов билдирүү жасады» деп койсо мындай эки анжы ойлор болмок эмес.

«Бишкек шаарындагы № 48-мектебинин окуучулары» деген сыяктуу формулировканы колдонгондор көп. «Мектеби» деген соң эмненин мектеби экенин айтыш керек да. Жөн эле номери көрсөтүлсө, анда «...мектептин окуучулары» деш керек эле. Мындай жагдайларга аябай тыкан караш керек.

«Коомдук телерадиокорпорациясы», «кыргыз тилдүү журналистикасы» деген сыяктуу сөз айкалыштары да туура эмес. «Коомдук телерадиокорпорация», «кыргыз тилдүү журналистика» деп жазылышы керек. Бул жерде «айыл чарбасы», «өнөр жайы», «окуу жайы» сыяктуу

туруктуу сөз айкаштары менен адаштырып албаш үчүн аларды жакшы билүү талап кылынат.

«Болбоорун» деп жаш балача чулдурагандын ордуна «болбой тургандыгын», «пикиринче» дебей «пикиринде, пикири боюнча, пикирине караганда» деген сөздөрдү жана сөз айкаштарын колдонгон максатка ылайык. «Жазышыңча» деген сөз болбойт, «жазганына караганда, жазганы боюнча» деп айтылат жана жазылат.

«Кыргызстан, Казакстан, Орусия, Тажикстан жана Өзбекстандын президенттери саммитке чогулду» деген туура эмес. «Кыргызстандын, Казакстандын, Орусиянын, Тажикстандын жана Өзбекстандын президенттери саммитке чогулду» деш керек. Болбосо мурунку төрт мамлекет мамлекет катары, ал эми Өзбекстандын президенти президент катары чогулгандай болуп калат.

Тилекке каршы, мындай мисалдар расмий аталыштарда да көп кездешет. Мисалы, «Адилет министрлиги» деген туура эмес. «Адилет» деген сын атооч. «Кандай?» деген суроого жооп берет. Эгерде «Адилеттик министрлиги» десе грамматикалык жактан туура болмок. Бирок ал деле «юстиция» деген сөздүн маанисин толук туюнта албайт деген адистер бар.

ТЫЯНАКТАР

- *Сүйлөмдүн логикасына жана грамматикасына көңүл бургула.*
- *Сөз айкаштарынын туура же туура эмес экендигин текшерип үчүн дайыма жаныңарда кыргыз тили боюнча окуу китептерин ала жүргүлө.*
- *Жазган сүйлөмүңөрдү эски басылмалардагы материалдарга салыштыргыла.*

КӨНҮГҮҮЛӨР

Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү каталарды

тапкыла жана оңдоп чыккыла

- Бүгүн Экономикалык министрлигинде инвесторлордун катышуусундагы жыйын өттү.

- Кечээ Улуттук компьютердик гимназиясында математика боюнча шаардык олимпиада болду.
- Ж. Баласагын атындагы улуттук университетинде тарыхчылардын конференциясы өткөрүлмөкчү.
- Кыргыз тилдүү басма сөзүнүн абалы канааттандыралык эмес.
- Айтымдарында мындай иш-чаралар эми дайыма өткөрүлүп турат.
- Буга чейин мындай жыйындар Астана, Ташкен жана Бишкекте өткөн.
- Элге-журтка жек көрүндү болгон Кыргызстандын качкын президенти алыскы Беларустан кайрадан үн катты.
- Асандын досу бул сырды эч кимге айтпаарына ишендирген.
- Кошмо Штаттарынын Мамлекеттик департаменти билдирүү таратты.
- Шаардагы № 5-ооруканасынын башкы дарыгери мындай доомат менен макул эмес.

Төмөнкү сүйлөмдөрдүн кайсынысы ката, кайсынысы туура экендигин тапкыла

- Бул каражаттар өлкөнүн айыл чарбасын жана өнөр жайын өнүктүрүүгө жумшалат.
- «Манас» университетинде окутуучулардын ишине студенттер баа беришет.
- 1-май атындагы дыйкан чарба бирикмесинин башчысы көп жылдан бери алмаша элек.
- Бишкектеги Юридикалык академиясында студенттер үчүн бардык шарттар түзүлгөн.
- Орус тилдүү басылмаларынын окурмандары - негизинен шаардыктар.
- Кыргыз басылмалары негизинен ар кайсы саясатчылардын колунда.
- Өнөр жайы министрлиги өз алдынча мекеме болуп кайрадан түзүлүшү мүмкүн.
- Сен кайсы окуу жайына өттүң?

2-САБАК

СӨЗДҮН ЫГЫ

Сөздөрдүн жөндөлүшүнө, ар кандай ыкта колдонулушуна абдан кылдат мамиле кылуу зарыл. Мында кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн жакшы билүү чоң пайда тийгизет. Мисалы, азыр орус тилинен «звонки» дегенди түз которуп «чалуулар» деп, «денежные переводы» дегенди «акча которуулар» деп жүрүшөт. Чындап келсе кыргыз тилине этиштерди көптүк түрдө колдонуу анча туура келбейт. Анын ордуна контекстке жараша «звонки» деген сөздү «байланыш», же «сүйлөшүү» деп, «денежные переводы» дегенди «акча жөнөтүү» деп колдоно берген туура. «Кол коюуларды чогулта баштады» деп айтылбайт, «кол койдура башташты» дешет. Мындай сөздөрдү көптүк түрүнө салбай колдонуунун жолдорун издеш керек.

Зат атоочтордун деле айрымдарын көптүк түрдө колдонуу ылайыксыз. Маселен, кийинки жылдары англис тилинен келген материалдарды туурап «бийликтер» деп жазган мисалдар кездешип жүрөт, ага салыштырмалуу «бийликтегилер», «аткаминерлер», «бийлик өкүлдөрү» деген уккулуктуу болот. Анын үстүнө кыргыз «акчалар», «жабдуулар» деп эч качан айтпайт, канча болсо деле «акча», «жабдуу» дейт. «Балыктарды кармап» дебейт, «балык кармап» дейт ж. б. «Өкмөттөр аралык» эмес, «өкмөт аралык», «улуттар аралык» дебей, «улут аралык» деген кыйла уккулуктуу. Анын үстүнө «эл аралык» деген даяр үлгүсү турат.

Кээ бир кесиптештерибиз сөздүн түпкү маанисин түшүнбөй туруп сөз айкаштарын түзгөн учурлар көп кездешип жатат. Мисалы, «банги соодасы» деп көп айтышчу болду. «Банги» деген сөздү орусчага которсо «наркоман» дегенди билдирет. Демек, «банги» дегенибиз

- адам. «Аракеч» сыяктуу эле сөз. Ошого улап «бангизат» деген сөз келип чыккан, ал «наркотик» дегенди билдирет. Демек, «банги соодасы» десек «аракеч соодасы» же «мас соодасы» дегендей эле дөдөй түшүнүккө туш болобуз.

Азыр айрым журналисттер илик жөндөмөсүнүн мүчөсүн туура пайдалана албай калган учурлар көп кездешет. Мисалы, «Орусия президент жардамчысы айтымында» деп жазган журналисттер бар. Ага караганда «Орусия президентинин жардамчысы айткандай» десе ылайыктуу болмок. Же тескерисинче, «Кыргызстандын экономикасынын өнүгүшүнүн белгиси» дегендин ордуна «кыргыз экономикасынын өнүгүшүнө мисал» десе жакшы угулмак. «Выдвинули его кандидатуру» дегенди айрымдар «анын талапкерлигин жылдырышты» деп сөзмөсөз которуп жүрүшөт, бул туура эмес. Кыргызда «аны талапкер катары көрсөтүштү» же «талапкер катары алып чыгышты» деп айтылат.

Сөз айкаштарынын тактыгынан, жатык жазылышынан материалдардын окулушу көп жагынан көз каранды. Мисалы, «аракет жасоо» деген туура эмес, «аракет кылуу» же «аракеттенүү» деген туура. «Берген маегинде» эмес, «маектешкендеги сөзүндө», «жай ылдамдыкта» эмес, «шашылбастан», «өз каалоосу» эмес, «өз ыктыяры» деген сөз айкаштары жакшы кабыл алынат.

ТЫЯНАКТАР

- *Өзүңөр жазып жаткан сүйлөмдүн стилин эски басылмалардагы макалаларга салыштыргыла.*
- *Башка тилдерден которулган сөз айкаштарын кыргыз тилине ылайыкташтыргыла. Ар кандай варианттарын колдонуп, айтып, угуп көргүлө.*

КӨНҮГҮҮЛӨР

- Төмөндөгү сүйлөмдөрдөгү стилистикалык каталарды таап, оңдоп чыккыла
- Тиешелүү тармактар боюнча өкмөттөр аралык келишимдерге кол коюлду.
- Эң арзан түйүн ичиндеги чалуулар (күндүз эки эсеге арзан).

- Жыйынтыгында ушул партиянын пайдасына добуш берүүлөр эң көп болуп чыкты.
- Районго грант иретинде берилген техникалар келди.
- Бул «Замандаш» партиясынын иштеринин ийгиликтеринин негизги көрсөткүчтөрүнүн бири.
- Түрк өкмөт башчы орун басарынын сөзүнө караганда, бул жалган маалымат.
- Быйыл мигранттардан түшкөн акча которуулар салыштырмалуу аз болду.
- Кыргызстанда эркин медиалар көбөйүүдө.
- Конституцияда адамдын эркиндиктерин чектеген жоболорго жол берилбейт.
- Кыргызстан элдеринин ассамблеясы өзүнө жүктөлгөн ишеничтерди актаган жок.
- Быйыл эмнегедир пенсиялардын төлөнүшү кечигүүдө.
- МАИ инспекторунун айтымында, бул машине өтө тез ылдамдыкта жылып бараткан.

3-САБАК

СҮЙЛӨМДӨР ООЗЕКИ ОКУЛГАНДА ЖЕҢИЛ АЙТЫЛГЫДАЙ БОЛУШУ КЕРЕК

Адатта гезит-журналдарга макала жазган журналисттер сүйлөмдөрдүн оозеки окулушу канчалык даражада уккулуктуу болооруна көңүл бурушпайт. Ошондон улам ал сүйлөмдөр кээде окурман тарабыран начар кабылданат. Атап айтканда, артына «үчүн», «эмес», «экен» сыяктуу үндүү тыбыш менен башталган сөздөр келе турган этиштерди көп учурларда «уу», «үү» эмес, «уш», «ыш», «үш» деген сыяктуу, үнсүз тыбыш менен аяктаган мүчө менен бүтүрүү максатка ылайык. Маселен, «кылуу үчүн» дегенге караганда «кылыш үчүн», «табуу эмес» дегенге караганда «табыш эмес» десе алда канча уккулуктуу болот. Тескерисинче, айрым учурларда артына үнсүз тыбыш менен башталган сөздөр келе турган этиштерди үндүү тыбыш менен бүтүргөндө жакшы таасир калтырат. Дегинкисин этиштерди кайсы жерде үндүү тыбыштан, кайсы жерде үнсүз тыбыштан турган мүчө менен бүтүрүүнү өтө терең ойлонуп көргөн жакшы. Мисалы, «чайкоо керек» дегенге караганда «чайкаш керек» десе жеңил кабыл алынат. «Үй-бүлө куруу үчүн» дегендин ордуна «үй-бүлө куруш үчүн» же «үй-бүлө куруу максатында» деген варианттарды салыштырып көргүлө. «Өсүп туруусу керек» эмес, «өсүп турушу керек» десе жөнөкөй окурман жакшы түшүнөт.

ТЫЯНАКТАР

- Сүйлөм түзүлгөндөн кийин аны угуза окуп, өзүңөрдү окурмандын же диктордун ордуна коюп көргүлө. Үндүү тыбыштар менен бүткөн сөздөр үндүү тыбыштар менен башталган кийинки сөздөргө жалгашып жатканда кандай угулаарын байкагыла.
- Түзгөн сүйлөмүңөрдү жөнөкөй адам айта алгыдай жана түшүнгүдөй формага жакындаштыргыла.

КӨНҮГҮҮЛӨР

Төмөнкү сүйлөмдөрдү уккулуктуу

кылып өзгөртүп чыккыла

- Көптөгөн мекендештерибиз акча табуу үчүн жана үй-бүлөсүн багуу үчүн коңшу мамлекеттерде иштеп жүрүшөт.
- Бул тармакка өкмөт өзү кам көрүүсү керек.
- Акциздик маркасы жок спирт ичимдиктерин сатуу үчүн жоопкерчилик каралуусу зарыл.
- Ал үчүн сатуучулардын ишине көзөмөл кылуу абзел.
- Көпчүлүк адамдар казиного пайда табуу эмес, көңүл ачуу үчүн барышат.
- Ичкиликти таштоо үчүн адам өзү аракеттенүүсү керек.
- Ал жакка баруу үчүн көп каражат талап кылынат.

4-САБАК

КЫРГЫЗДЫН ТӨЛ СӨЗДӨРҮ

Кыргыз тилинин көп жакшы өзгөчөлүктөрү журналистикада колдонулбай калган учурлар көп. Мисалы, азыр мурдагы калька ыкмасы менен которулган «ири мүйүздүү мал», «ири мал» деген сөз айкаштары эмгиче көп колдонулат. Кыргызда «ири мүйүздүү мал» дебейт, «бодо мал» дейт. «Ири мал» дебейт, «кара мал» дейт. Кой-эчкини «жандык» дейт.

Өспүрүм жашка чейинки балдарды «мынча жашар» деп айтса жарашат. Чоң кишилерди антип айтса жарашпайт. Мисалы, «беш жашар», «алты жашар» десе болот, ал эми «жыйырма жашар» десе одоно угулат.

Башка тилдерден кирген сөз айкаштарын контекстке жараша кыргыз тилине ылайыкташтыруу өзгөчө чеберчиликти талап кылат. Мисалы, азыр «жумушсуздардын санын кыскартуу» деген сөздөргө кадимкидей эле көнүп калдык. Бирок чындап келсе орусча «сокращение количества безработных» деген сөздөрдү жөнөкөйлөтсө «жумушсуздардын санын азайтуу» деген эле түшүнүк чыгат. Кыскарткыдай ал аркан же чыбык эмес.

ТЫЯНАКТАР

- *Орусчадан которулган сөз айкаштарынын кыргыз тилиндеги туруктуу эквивалентин издеп керек.*
- *Адабий чыгармалардагы сөз байлыгын пайдаланганга аракет кылгыла.*
- *Кыргыз тилинде кайсы сөздөр бири-бирине туура келээрин уламулам изилдеп, керектүүлөрүн жаттап алгыла.*

КӨНҮГҮҮЛӨР

Төмөнкү сүйлөмдөрдү кыргыз тилинин

өзгөчөлүктөрүнө ылайык оңдоп чыккыла

- Ал дарыянын ортосуна келгенде суунун күч-кубатына чыдабай аты менен кошо агып кетти.
- Мал доктурга он жаштагы жылкыны дарылоого туура келди.
- Станок жумушчунун оң колунун ортончу манжасын кесип кетти.
- Кыргызстан кайрадан мыйзамдык талаага кириши керек.
- Премьер-министр кампага келип, жыйылып турган буудайды колуна алып, азуусуна салып чайнап таштады.
- Быйыл жүзүнө жетимиш козу төрөлдү.
- Кылмышкерлер аларга ок ачышкан.
- Жолдубайдын балдары бойго жетти.
- Газондогу чөп тептең кыркылган, эшиктин асты тазаланган.

5-САБАК

ӨӨН УЧУРАГАН ӨГӨЙ СӨЗДӨР

Азыр кыргыз журналистикасында орус, араб, түрк тилдеринен кирген сөздөрдү ыгы жок пайдалануу күч алды. «Скромный», «серый кардинал», «подружкасы», «премия», «шустрый», «невеста», «интриган» сыяктуу сөздөр кадимкидей эле кирип жатат. Мунун баарын контекстине жараша маанисин кыргызчалатып берсе болот. Мисалы, маанисине жараша «серый кардинал» эмес, «көмүскө башкаруучу», «скромный» эмес, «топуктуу», «ынсаптуу», «подружкасы» эмес, «курбусу», «курдашы», «премия» эмес, «сыйлык», «шустрый» эмес, «тирик-карак», «жүнү тирүү», «невеста» эмес, «колукту», «интриган» эмес, «кутум», «шылуун», ж. б.

Экинчи жагынан, орус тили аркылуу кирип, азыр түркчө, арабча ж. б. эквиваленттери колдонулуп жаткан сөздөрдүн баары эле кулакка угумдуу боло бербейт. Мисалы, «мүдүр» («директор»), «макам» («статус»), «жумурият» («республика»), «жараян» («процесс») сыяктуу сөздөр эл ичине жакшы сиңип кете алган жок. Азыр буга чейин элге сиңип калган «арам», «адал» сыяктуу сөздөрдү кайра арабдаштырып, «харам», «халал» деп айтуу да кыргыз тилинин өнүгүшүнө кызмат кылбайт.

Юдахин менен Карасаевдин сөздүгүндө унутулуп калган, бирок абдан окумдуу жакшы сөздөр бар. Андыктан журналистика менен алектенген адам дайыма сөздүк карап турушу керек. Бирок, азыркы тапта кыргыз тили өнүгүү жолунда экенин да эске алган оң.

ТЫЯНАКТАР

- *Орусчадан которулуп жаткан сөздөрдүн кыргызча котормосун издеп, бир нече варианттын ичинен ылайыктуусун тандап алгыла.*
- *Жаңы сөздүктөрдү дайыма жаныңарга ала жүргүлө.*
- *Колдон келсе кыргызча ойлонгула.*

КӨНҮГҮҮЛӨР

Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү ушул бөлүмгө тиешелүү

каталарды таап, маанисине жараша оңдоп чыккыла

- Бишкектин мэри «борзый, дерзкий» жүрүш-турушу менен эле шаардыктардын эсинде калды.
- Ыраматылык, интригаларга жакын болчу, бирок баары бир кыйын саясатчы эле.
- «Левый» акчалар тууралуу бул министрден депутаттардын бирөө да суроо берген жок.
- Ал кызматка көпчүлүгү шабашка үчүн эле барышат.
- Азыркылардын баары эле супер болуп чыга келишти.
- «Дүжүрлөр эч качан «свежий» болбойт, ал баягы эле дүжүрлөр, кимге кошомат кылганы баары бир» десек деле ишенбей коюшкан.

6-САБАК

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨРДҮН АРТЫКЧЫЛЫГЫ

Татаал сүйлөмдөрдү окурманга түшүнүктүү кылып түзө билүү - сөз өнөрүнүн чоң чеберлерине гана таандык касиет. Көпчүлүк учурларда жөнөкөй сүйлөмдөр жакшы окулат. Канчалык жөнөкөй болсо, ошончолук жакшы. Мунун эки жагы бар. Биринчиден, кыргызча сөздү көбөйтүп, үстүртөн урдуруп кете берген менен көп учурда мааниси так болбой калат. Экинчиден, орусчадан сөзмө-сөз которулган сүйлөмдөрдү кыргыз окурманы жакшы кабылдай бербейт.

Мисалы, «ушинтип бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып, ынтымакты туу тутуп, бөлүнүп-жарылууга жол бербей, эл ичиндеги тентектерди тыйып, журттун амандыгын тилеп, мамлекетибиздин түбөлүгүн ойлобосок тыягы Кытай, быягы Орусия сыяктуу үлкөн мамлекеттердин эч кимиси биздин өнүгүп кетишибизди каалабай тургандыгы, баарыбыз колго түшкөн коендой кокуйлап калаарыбыз калп айткан менен болобу, эки жерде эки төрт дегендей эле даана нерсе болуп калганы турат» деген сүйлөмдү окуп көрөлү. Муну башка тилге которууну каалагандар азабын жейт. Анткени, мазмуну жагынан бирин-бири кайталаган ойлордун кайсынысы маанилүү экенин билбей, окурман башка тилдерге оңой менен которулбаган сүйлөмдүн башын окутууча аягын унутуп калат. Демек, мунун баарын «элибиз ынтымактуу болбосо башка мамлекеттерге жем болот» деген жөнөкөй эле сүйлөм менен алмаштырса болот.

Экинчи мисал: «Мигранттардын экинчи толкуну оппозициянын ноябрдагы митингдеринин тушунда өлкөнүн жашоочулары жаңы башаламандыктардан коркуп турган, кийин орус тилин расмий статустан ажыратуу зарылдыгы тууралуу билдирүүлөр жасалган, Конституция алмашып жаткан маалдагы 2006-жылга туура келди» деген сүйлөм. Көрсө бул «другая волна мигрантов пришлась на период изменений в Конституции в 2006 году в ходе ноябрьских митингов оппозиции, когда жители страны опасались повторения новых беспорядков, и после того, когда были сделаны заявления о необходимости лишения русского языка статуса официального» деген орусча сүйлөмдөн которулуптур. Иш жүзүндө аны «миграциянын экинчи толкуну 2006-жылга туура келди. Анткени ошол жылы ноябрда оппозициянын митингдери болуп, өлкө жарандары жаңы башаламандыктан жүрөксүп турган. Анын үстүнө орус тилинин расмий статусун алып салуу жөнүндө билдирүү жасагандар чыкты» деп жөнөкөйлөтсө окурмандын кабыл алышына жеңилерээк болот.

Колдон келсе сөзсүз орусчасын которуп отурбай, маанисин түшүнүп алгандан кийин кыргыз кыртышына жакындатып берсе андан бетер жакшы. Мисалы, ошол эле текстти «миграция экинчи ирет 2006-жылы күч алды. Оппозициянын ноябрда өткөргөн митингдери элди түп көтөрүп, кайра башаламандык башталабы деп эл-журт кадимкидей элейип калган. Анын үстүнө орус тилинин расмий статусун алып салуу маселеси боюнча көп сөз болуп кетти» десе болот.

Дегинкиси, текст тилдин нормасын бузбай, бирок жөнөкөй (айрыкча элеттик) окурмандын күнүмдүк тилине канчалык жакын болсо, ошончолук жакшы.

ТЫЯНАКТАР

- *Журналисттин эмгеги биринчи иретте карапайым окурманга арналаарын эч качан унутпагыла.*
- *Жазган сүйлөмүңөрдү өзүңөр улам-улам окуп, башкаларга да окуп, кандай кабылданаарын байкап көргүлө.*
- *Кыскартууга же бөлүүгө боло турган сүйлөмдөрдү дайыма издеп тургула.*

КӨНҮГҮҮЛӨР

Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, окурман жеңилирээк түшүнгүдөй кылып маанисине жараша же бир нече сүйлөмгө бөлүп, же кыскартып чыккыла. Кайсы ыкма ылайыктуураак болоорун ойлонуп көргүлө.

- Президенттин милдетин аткаруучу адамды аныктаган бир ууч адамдар жөн гана чиновниктер экендигин жана мыйзам сакталбаган өлкөбүздүн азыркы абалын эске алсак, ошол мамлекеттик кеңешменин курамындагы 8 адам аныктаган адам Кыргызстандын кийинки президенти болот деп ишенимдүү айта берсек болот.
- Буга чейин хан болуп турганда Бакиев түндүк-түштүк маселеси оор экенин оозу кыйшайбай чоролору чогулган чоң жыйындарда улам-улам жар салып жаткан эле, эми ошол айткандарынны бири да эсине келип койбой, түштүк тарапты «журт көтөрүлүп чыккыла» деп түндүк тарапка тукуруп отуру.
- Эгер эл өз эркиндиги өзүнүн колунда экенин, Бакиев буга чейин Кыргызстандагы эркиндикти түп тамырынан кыркып, диктатуралык бийликти орнотуп койгонун, канча деген адамдын ырыскы менен байлыгын сол чөнтөккө уруп, акыры касиеттүү элди канга боеп койгонун, түштүк аймагыбызда жашап жаткан кыргыздар туура түшүнүп, алардын арасынан аксакалдары чыгып, «ай Курманбек, элинди союп койдун, энелерди боздоттуң, эми кылганыңды мойнуң менен тарт» деп айтаар эле.

- Эгер эси болсо, тууган-уругу менен бала-чакасынын кийинки тагдырына түз караса, бүт Кыргызстан элинин алдында чоң кайрылуу жасап, кечирим сурап, анан өз өмүрүн кыйып салса биринчиден, азыр айбаты күчтүү болуп, көз жашы көлдөп сыздагандар менен ызасынан ага тиш кайрап тургандарды бир ызадан куткармак, экинчиден, эч бир себеби жок, анын арты менен өмүр бою жаманатты «канкор» аталып кала турган бир туугандарынын жана өз балдарынын балдары бул жаман аттан арылып, дароо эле намыскөй, чынчыл жигитчил мүнөзү бар адамдардын тукуму атка конуп калбаса да, ал аймактын арасынан кичине орун тапмак, үчүнчүдөн, буга чейин президент түштүктөн болду деген чолок акыл менен Кыргызстанды караган, кээ бир түштүк аймагындагы элдердин ич күптүсү басылып, «мына, биздин уул» деп бир аз болсо да баш көтөрүлүп, жалпы журт анын эрдигин кээ бир кездерде эстеп коймок.
- Мурдагы бийликтин кысымы астында Башкы прокуратуранын «экспрезидент Курманбек Бакиевдин кадыр-баркын, беделин түшүргөн материал жарыялады» деп айыптаган доо арызынын негизинде Бишкек шаарынын Биринчи май райондук соту тарабынан токтотулган элдик «Назар» гезити азаттыкка чыкканын кабарлайбыз.
- Биздин фонд 1995-жылы кыргыз элинин эл акыны, Ленин комсомолунун лауреаты, Токтогул атындагы сыйлыктын ээси Майрамкан Абылкасымова эженин демилгеси менен түзүлгөн, о. э. бүт Кыргызстандын көрүнүктүү ишмер аялдары колдоп, Курманжан Датка Чыгыш элинин татыктуу кыздарынын бири деп, Датканын басып өткөн жолун дүйнө жүзүнө даңазалоо жөнүндө 7 багыт алып, ошонун үстүнөн талыкпастан эмгектенип келе жатабыз.

7-САБАК

МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫ КОЛДОНУУНУН ЫГЫ

Кыргыз тили макал-лакаптарга абдан бай. Аларды заголовок катары да, тексттин ичиндеги күчөтүүчү курал иретинде да колдонсо болот. Албетте, чени менен. Өзгөчө маалыматтык материалдарда аларды колдонуудан качыш керек. Болбосо жазылган текст журналисттик материалга окшобой эле, КТРдеги «Чечен айтышка» окшоп калышы ыктымал.

Мисалы, өлкөнүн стратегиялык объектилерин сатып, байыгысы келип аткандар тууралуу макаланы «Итке темирдин баркы жок» деп ата-са жарашат. «Даяр нерсени сатып ийгенди кайсы келесоо болбосун билет, ага көп акылдын кереги жок» дегендин ордуна «даяр оокатты сатып жоготконду иттин уулу Байгара да билет» десе сүйлөм эмоционалдык жактан алда канча жакшы кабыл алынат.

Бийликке даярдыгы жок келип, элдин баарын кыйнагандар жөнүндө «ат көрбөгөн минип өлтүрөт» деп койсо көркүнө чыга түшөт. «Коррупция менен шугулдангандарга жакын мамиледе» дебей эле «кебек бар жерде келемиш, тару бар жерде таранчы» десе кыргыз окурманы илгертипей түшүнөт. «Интригага шыктуу» дебестен «эки айылды эриктирбеген, бир айылды бириктирбеген» деп койсо кандай адам тууралуу сөз болуп жатканы дароо белгилүү болот.

Кыргыз тили фразеологизмдерге жык. Кимдир-бирөө чечкиси келбей атайын создуктуруп аткан маселе туурасында «бербестин ашы

бышпас» десе көп кыргызга түшүнүктүү болот. Убактысы өтүп кеткен соң кечигип чечилген маселени «ашынан кийин өкүрүп түшкөндөй» же «таз тарангыча той таркайт» деп салыштырса жараша түшөт. Колунда бардык бийлик туруп, жетекчи кызматта иштей албаган киши тууралуу сөз кылып жатып, «бүлөсө майга өтпөгөн» деп мүнөздөсө, же андан да жакшысы «жаманды кудай неге албайт, жаткан төөгө мине албайт» деп өз алдынча эле сүйлөм катары берип койсо сөздүн төркүнүн түшүнгөн окурман илгиртпей баамдайт.

ТЫЯНАКТАР

- Кыргызча макал-лакаптардын, фразеологизмдердин жыйнактарын таап, дайыма жаныңарга ала жүргүлө.
- Макала жазып жатканда макал-лакаптарды колдонуунун ылайыктуу ченемин ойлоно жүргүлө.
- Көнүгүүлөр
- Тырмакчанын ичиндеги боштуктарды өзүңөр ылайык көргөн макалдар менен толуктап чыккыла
- «...» демекчи, депутаттардын саны арбыган менен алар кабыл алган чечимдердин сапаты оңолуп кетээрине көпчүлүк ишенбей турат.
- «...» болуп, ар ким келип башкарган бул тармак акыркы жылдары аябай артта калды.
- Мыйзамды бузуу менен бул эргул ушул операциянын алкагында бир эмес, эки жолу пайда көргөнгө жетишиптир, демек «...» деген ушул.
- Кылгылыкты кылып, кыл жип менен бууп коюп бул партиядагылар кайра башкаларга догун артып отурушат, «...» болуп.
- «...» демекчи, шайлоо бүтүп, жыйынтыгы чыккан соң эми аны бир айтсаң да, миң айтсаң да баары бир.
- «...» болуп, Кыргызстандын жаңы чыйыр салып, жаңы жолго түшүп жатканын деле башка мамлекеттер жактырып жибербеси турган иш.
- Мен сенин бийлигиңден да, байлыгыңдан да коркпойм, анткени «...».
- «...» дечү эле, анын сыңарындай буга чейин сын айтып келген саясатчылар эми өздөрү бийликке келип, элдин сынынан өтмөк болду.

- «...» дегендей, анын өзүн сыйлаганын көрсөтүүгө жанталашкан кошоматчылары баласынын көңүлүн тапканга аракет кыла башташты.
- «...» дегендей, булар өздөрү кылган кылмыштын бирөөнү да мойнуна алгысы жок.

Төмөнкү сыпаттамаларды фразеологизмдер менен алмаштырып чыккыла.

- Аябай тың, жаш, заманына тиешелүү бардык нерсенин сырын билген - ...
- Бир жерге токтолбогон, бат-бат орун алмаштырган - ...
- Аябай битир, майда-барат нерседен да пайда көргүсү келген - ...
- Бат-баттан каттап турат - ...
- Бардык нерсеге таасирин тийгизип, ойлогон иштеринин баары орундалып, айтканы адамдарга жагып - ...
- Олуттуу нерселерге маани бербеген, бардык нерсеге жаш балача мамиле кылган адамдар - ...
- Эч нерсени тоготпогон, эч нерсени элес албаган - ...
- Аябай шылуун, эч нерседен уялбаган, эч кандай кылмыштан баш тартпаган - ...
- Бардык татаал маселелерди калыс чечкен - ...
- Уруш-талашка жакын, анча-мынчадан эле жаңжал чыгара калгандар - ...

8-САБАК

РАСМИЙ СӨЗДӨР ТУУРАЛУУ

Сөздөрдүн же сөз айкаштарынын расмий вариантын туура пайдалануу да чоң мааниге ээ. Атап айтканда, «Ак Үй» чындап келсе Вашингтондо гана бар, ал эми Кыргызстандын башкы имараты Өкмөт Үйү деп аталат. Президенттин аялын «ханайым» деп атай коебуз деп айрым журналисттер мындан бир топ жыл илгери кошоматчы катары жаман көрүнгөн жайы бар. Антпей эле атын айтып койсо алда канча нейтралдуу сөз катары кабыл алынмак.

КАЙМАНА СӨЗДҮН МААНИСИ

Кыргыздар илгертен жактырбаган кишини сындаганда жүйөсүн келтирип бетке да айткан, каймана кеп аркылуу жибек менен мууздап да келген. Илгери жыйынга келип, эмне болуп атканын ар кимден сурап аткан кулагы каңырыш кары кишини эл башкарган бир болуш: «Карыганда балдарыңдын төрүндө отура бербейсиңби, кулагың укпаса бул жыйынга сүйрөлүп эмне келдиң? Кет!» деп кагып-силкесе, тиги карыя: «Балам, карылык деген ушул экен, кулактын кужурун, көздүн курчун алат турбайбы. Сен карыбайт окшойсуң. Элдин арасында мен деле бар элем. Этектей жерде отурам. Ушул кара жер сага көп көрүнүп

атса, сенден талашып не кылайын, күрүч айдап, атаңа аш бер. Мына мен кеттим», - деп туруп кеткен экен.

Таштын үстүндө комузун кармап отурган

Токтогулдун Бишкектеги эстелигине баа

берип, айтылуу акын Байдылда:

«Сүрөтчү колу чебер го,

Сүрөтчү ою терең го.

«Тургузуп тартсам карт акын

Буттары талыйт», деген го.

Сибирден чарчап келди эле,

Отурат таштын үстүндө.

Бирок андан да жакшы көрүнмөк,

Отурса аттын үстүндө», - деп жумшак чымчып өткөнү бар.

«Өмүрүңүз өтө узун болсун, балдарыңыздан да көп жашаңыз» деген сөз - чындап келсе каргыштын эң жаманы.

Айрыкча аткаминерлер журналисттердин жазганынан кылдай кыйкым тапса эле сотко сүйрөп жаткан азыркыдай опурталдуу заманда кыргыз журналистикасы үчүн каймана кептин мааниси ого бетер өстү.

Саясатка аралашып жүргөн бир адамды жердештери «карышкыр» деп коюшат экен. Ушундан улам ал уюштурган саясий жөө жүрүш тууралуу маалыматты редакциядагы журналисттер «бөрү жортуш» деп атап коюшкан. Экинчи президенттин тушундагы бийликтин кылык-жоругун айрым серепчилер «Кокон хандыгынын саясаты» деп эмне себептен атап алышканы да көпчүлүккө бештен белгилүү. «Бийликтин кошоматка кой сойгон арзыматтары» дегенге караганда «Ак Үйдүн ар ишке даяр азаматтары» десе ким тууралуу кеп болуп атканын окурман дароо түшүнөт.

Ал эми кээде айрым бир окуяны, процессти, көрүнүштү башынан аягына чейин каймана сөз менен беришке туура келет.

Мисалы: «Бул шайлоодо бурмалоолор мурдагыдан да көп болду. Бийлик башындагылар демократиялык принциптер тургай мыйзамдарды көз көрүүнө тебелеп-тепседи. Добуштарды санаганы келгенде жарык өчүп калып, участкалык комиссиялардын башчылары качып кетишти. Баланча талапкерлердин жактоочулары ачыктан-ачык эле арак-шарап таратып, шайлоо болгон күнү элди өз тарабына үгүттөп жүрүштү. Чындыгында, ким эң аз добуш алса, кагаз жүзүндө эң көп добуш алган кылып жасап чыгышты. Бул шайлоо эмес эле, дайындоо болду», десе сотко сүйрөлүп, далай убара тартып калышы мүмкүн. Албетте, фактысы колунда болсо андай коркунуч азыраак, бирок соттон сотко сүйрөлүп жүргөн кимге жаксын?

Непадам журналист андайдан оолак болгусу келсе: «Бул шайлоонун жанында мурункулары шоона эшпей калды. Жергиликтүү жетекчилер демократия менен мыйзамдуулуктун алиппесин үйрөтмөк тургай, акесин окутушту. Добуш санаарда жаркыраган электр шамы жалп өчкөнүнө катуу капа болушканбы, айтор шайлоо комиссияларынын башчылары кечинде кеткиче шашып, байкоочулардын көбү протоколдоруна кол койдурганга жетишпей калышты. Бир айтасынбы, эки айтасынбы, Баланча талапкер элден эч нерсесин аябаган мыкты жигит экен. Анын мындай жайыл дасторкондугун көпчүлүк мурда-кийин байкабай жүрүптүр. Жыйынтыгында, эң көп добуш алган ошол жигит болуп чыкты. «Атаңгөрү мурун кайда жүрдү эле?», деп эртеси таңдайы кургап тамшангандар андан көп. «Бизде ушундай талапкер бар беле?», деп таң калгандар мындан көп. «Аш-тойду азайталы», деп ажобуз демилге көтөрүп атканда чын эле мынча кишини убара кылбай ушул шайлоонун жеңүүчүлөрүн өзү эле дайындап койсо эл деле туура түшүнөт беле?», деп комментарий берсе болот.

Кээде бир эле сөздүн эки анжы мазмуну сүйлөмдү теңирден тескери мааниге ээ кылып коет. Андай ыкмалар журналистика тургай чоң саясатта да көп колдонулат. Президент А. Акаев үчүнчү жолу шайлоого барганда бир чоң мамлекеттин башчысы: «Аскар Акаевич, позвольте Вас поздравить с избранием на ОЧЕРЕДНОЙ президентский срок» деп куттуктаганы бар. Мамлекет башчысынын эң таасирдүү жакын тууганы башкарган, бир ууч адамдардын гана

коопсуздугун камсыз кылган органдын кызматкерлерин анын саясий атаандашы кесиптик майрамы менен куттуктап жатып, «бул органдын кызматкерлери МАМЛЕКЕТТИК ЭНЬ МААНИЛҮҮ милдеттерди аткарып жатышат», деп бир ооз сөз менен шылып өткөн.

Албетте, фактысы жетишсе кайсы бир мекемедеги коррупция тууралуу түшүндүрмө жазып жатып «бул мекемеде (органда) жалаң коррупцияга малынгандар иштейт. Кичи кызматтагылары пара алып, аны жогоруда турган башчылары менен бөлүшүп турушат. Бири-биринин мыйзамга туура келбеген кыңыр иштерин абдан сонун жаап-жашырышат», десе да болот. Анын ордуна «бул жерде иштегендер - жумуштун алчы-таасын жеген, пайда-зиянын эчак өздөштүргөн, колго тийген иштен сөзсүз майнап чыгара турган тажрыйбалуу кишилер. Булар ишти алганды да, туура бөлүшкөндү да, тууралап бүтүргөндү да мыкты билишет. Ырыскылаш болуп кадимкидей аралашып калгандыктан бирин бири эч качан сатпайт, жалпы кызыкчылык үчүн жанын аябаган ынтымактуу», десе эч ким эч нерсе дей албайт.

Бирок каймана сөз дайыма эле пайдаланыла бербейт. Аны көп колдонсо басылма жалпы жонунан курчтугун жоготуп, тиражы азайышы мүмкүн. Каймана сөз менен жазылган материалдар жалпыга белгилүү, бирок документалдуу фактылары жетишпеген же объективдүү себептер менен таптакыр табылбаган учурлар үчүн, көбүнчө какшык иретинде колдонулат. Аны окурмандын алдына тартылган материалдын даамын чыгарган татымал иретинде гана кошсо болот. Ошондо да нукура сөз чеберлери гана каймана сөздү окурманга жеткиликтүү кылып тартуулай алышат.

ТЫЯНАКТАР

- *Каймана сөздү колдонуунун зарылдыгы канчалык экенин дайыма таразалай жүргүлө.*
- *Каймана сөз эч ким доомат кое албагыдай, бирок окурманга түшүнүктүү болсун.*
- *Каймана сөз факты, далил жетишпеген, же журналисттин коопсуздугуна коркунуч туулган жагдайларда гана айла жоктон колдонуларын эстен чыгарбагыла.*

КӨНҮГҮҮЛӨР

Төмөнкү сүйлөмдөрдү каймана сөз менен

алмаштырып, элге жеткиргенге аракет кылгыла

- Ыраматылык М-н өлүмүн расмий бийлик авария деп түшүндүргөн менен, чындыгында ошол кездеги бийлик төбөлдөрү анын көзүн тазалашканын элдин баары эле түшүнүп калган.
- Б. К. департаментти башкарып турганда канча акчаны ичип-жегенин элдин бары билет, бирок бардык текшерүүлөрдөн «аман» чыкканы таң калыштуу.
- Кен байлыгыбыздын итбекер сатылып кетишине так ушул министрдин түздөн-түз тиешеси бар.
- Бул маселенин канчалык талаш экендигин дапдаана көрүп турса да, сот төрагасы К. күнөөнүн баарын бир тарапка оодарып, калыстыктан тайып кеткенин билген кишилер анын айыпталуучу М. менен туугандык мамилеси менен түшүндүрүп жатышат.
- Ыраматылык Р. А. кылмыш чөйрөсүнүн анабашы болсо да кыргызга боор тартып, башка улуттагы кылмышкерлердин тизгинин тартып турчу.

9-САБАК

ЧООЧУН ТҮШҮНҮКТӨР

Жогоруда сөз болгон маселеге тиешелүү дагы бир жагдай бар. Кыргыз журналистикасы «чоң үйдөгүлөр күлсө кичи үйдөгүлөр ырсаят» болуп Батыш таасиринде калган орус тилдүү журналистиканын айрым түшүнүктөрүн өз элинин менталитетине, нарк-насилине ылайыкташтырбай туруп эле колдоно баштаганына көп болду.

Мисалы, азыр эмне көп, «тележылдыз», «эстрада жылдызы», «искусство жылдызы» сыяктуу аты бар, заты жок ысымдар көп. Биринчиден, кыргызда «жылдыз» деген түшүнүк болгон эмес. Илгери далай жылдар бою калайык-калктын сынынан өтүп, сүймөнчүгүнө татыган өнөр ээлеринде гана атак-даңк, кадыр-барк болгон, азыркыдай теле, радио, басма сөз аркылуу үстөккө-босток элге таңуулаган шайтан оюндар болгон эмес. Экинчиден, бул сөздүн Батышта салмагы да, мааниси да башка. Эптеп эл алдына чыга калып, бирин-экин чала бышкан чыгарма аткара коюп эле дымагы асман-айды чапчыган, анысы аз келгенсип, жумурай-журттун табитин бузгандардын баарын эле «жылдыз» дей бергенден жалпы эле ошол тармактардын баркы түшөт. Андыктан, мындай сөздү өтө абайлап колдонуп, колдон келишинче «баланча ырчы», «алып баруучу», «артист» деп эле түз атаган оң.

Ушул жерде бир сөздүн ылайыгы келип турат. Азыр жазуучуларга деле, обончуларга деле «Кыргыз эл баатыры» деген наамды бере берип, бул сөздүн кадыр-баркын аябай түшүрүп алдык. «Баатыр» деп кыргызда жоо чапкан, эрдик кылып элин сактаган, оттон-суудан кайра тартпаган, өлүмгө башын сайган адамдарды айтат. Үйдөн чыкпаган, кысталыш учурда жоо чапмак тургай калыс сөзүн айтып койгонго жараба-

ган адамдарга «баатыр» деген наамды берүү - илгерки чыныгы баатыр ата-бабалардын арбагын тебелеген менен барабар.

Жакында «секс кызматкерлери» «сексуалдык азчылыктар», «диний азчылыктар», «улуттук азчылыктар», деген сөздөр кире баштады. «Азчылык» дегени эмне? Батыш коомунун түшүнүгүндө бул жалпы элдин негизги бөлүгүнө салыштырмалуу саны аз адамдардын топтору экен. Акыркыларын «жаңы кирген диндердин өкүлдөрү», «чакан улуттардын өкүлдөрү» десе туура болот. Ал эми «секс кызматкерлери», «сексуалдык азчылыктар» дегенин кыргыздар «сойку», «бачабаз», «кызтеке» деп эле ала койду атынан айткан. Анын үстүнө илгерки жаасы катуу көчмөн коомдо бул көрүнүштөр өтө сейрек учурагандыктан, «төө чечкендей кеп болду» деп лакапка айландырып, өтө катуу сындаган, азыркыдай эркелетип ардактаган эмес, «өз башы менен кетсин» деп үч түкүрүп баса берген. Кыргыз басылмаларын шашпай четинен барактап отуруп мындай чоочун түшүнүктөрдүн далайын табасыңар.

«Сүйүү» деген сөз Совет мезгилине чейин эл арасында кеңири тараган эмес. Анын ордуна «жактыруу», «жакшы көрүү», «жанындай көрүү», «ашыктык», «махабат», «арзуу» деп башкача айтылчу. Аял-эркектин ортосундагы мамиле тууралуу жазууда улуу-кичүүгө одоно учурабаш үчүн кандай этикалык кылдаттык керек экендигин айтпай деле койсо болот.

ТЫЯНАКТАР

- *Кыргыз тилдүү басма сөз үчүн эмнелер уят экендигин дайыма эске алып, колдон келсе кыргыздын улуттук этикасынын жазылбаган мыйзамдарын сактаганга аракет кылгыла.*
- *Азыркы заманда айрым темалар боюнча материал жазуудан же басуудан баш тартуунун өзү да чоң эрдик болуп калды.*
- *Элдик этиканы буза турган темалардын ордуна кайсыларын койсо боло турганын ойлонуп көргүлө.*

10-САБАК

ЧООЧУН САЛЫШТЫРУУЛАР ЖАКШЫ СИҢБЕЙТ

Айрым учурларда кыргыз журналисттери башка элдердин салыштырмаларын колдонушат. Анысына түшүндүрмө берилсе жакшы. Бирок көп учурларда ошол элде кандай айтылса ошол бойдон кетирген учурлар кездешет.

Мисалы, «журналисттер – «жарандык коомдун «кайтаруучу иттери»» деп цитата келтирген журналисттер болгон. Көрсө бул Батышта калыптанып калган «журналисты – «сторожевые псы» гражданского общества» деген сөздөн алыныптыр. Кыргызча одоно угулмал тургай, итиркейинди келтирет. Анткени кыргыз эч качан сыйлаган адамын итке теңеген эмес.

««Жылдыз оорусу» менен ооруган жок» деген сыяктуу сүйлөмдөрдү түзүп жүрүшөт. Кыргызда андай оору болгон эмес, ал тургай андай түшүнүктүн өзү жок. «Көөп кеткен жок, атак-даңкынын жүгүн жакшы көтөрдү» деп эле айтышат.

«Адам укуктарынын одоно бузулуп жатканы тууралуу коңгуроо кагып» деп жазып жүрүшөт. Кыргызда эч ким коңгуроо каккан эмес, коңгуроону коркунуч туулганда көбүнчө христиан динине тиешеси бар элдер кагат. Антпей эле «адам укуктары бузулуп атканын айтып чырылдап» десе жарашмак.

«Чылапчыны менен кошо баланы ыргытып жибербейли» деп орусчадан түздөн-түз которгон кесиптештер бар. Муну кыргызчага маанисине жараша которсок «битке өчөшүп көйнөктү отко салбайлы» деген эле сөз. «Жаандан кийинки козу карындай» деген кыргыздын лакабы эмес, орустун лакабы.

Бирок ошол эле учурда турмуштун шартына ылайык элдин аң-сезимине сиңип кеткен түшүнүктөрдөн танбаш керек. Мисалы, «Ильич шамы», «бригадирдин атындай», «өкмөттүн укуругу узун» деген сыяктуу кептер азыр деле эч кимге өөн учурабайт.

ТЫЯНАКТАР

- *Башка тилдерден келген салыштырууларда айтылган жагдайларды биздин ата-бабалар кандай таамай сөз менен айтканын элестетип, же элдик оозеки адабияттан издеп көргүлө.*
- *Макала жазып жатканда башка элден келген салыштыруулардын эквиваленти кыргыз тилинде таптакыр жок болсо, аны кыргыз окурманына ылайыкташтырып алуунун жолдорун ойлонгула.*

КӨНҮГҮҮЛӨР

Төмөнкү сүйлөмдөрдү кыргыз

кыртышына жакындатып чыккыла

- Мурунку бийликтин өкүлдөрү кыйрап бараткан кемедеги келемиштерден бетер туш-тарапка качышты эле, эми көп өтпөй кайрадан үндөрү угула баштады.
- «Өз жеринде пайгамбар жок» дегендей, биз анын баркын тирүүсүндө билбептирбиз.
- Тилекке каршы, ишенген падышабыз жылаңач болуп чыкты.
- «Карышкырды канча баксаң да токойго качат» демекчи, булар баары бир ниети оңолгон жок, тескерисинче өч алууну ойлоп келишти.
- «Төрөлөр төбөлөшсө төмөнкүнүн төбөсү зыркырайт» болуп, орто жолдон эл кыйналды.
- «Урунун тебетейи күйөт» дегендей анын кылмышы өзүнөн өзү билинип калды.

11-САБАК

УЙКАШ СӨЗДӨРДҮН КЫРГЫЗ ЖУРНАЛИСТИКАСЫНДАГЫ МААНИСИ

Кыргыз тили көркөм каражаттарга бай, поэтикалуу тилдердин катарына кирет. Илгери эки ооз сөздү уйкаштырып айта албаган кыргыз чанда кездешкен. Журналистикада тилдин ушул жагын ыгы менен пайдалануу материалдардын сапатын арттырып, окурмандардын табитин ондогонго чоң салым кошот.

Уйкаштык ыр саптарынын же сөз айкаштарынын башында же аягында болушу мүмкүн. Кыргыз тилинде экөө тең кеңири колдонулат. Баш тамгалардын уйкаштыгы, мисалы, «багытын таппай башы айланган саясий күчтөр», «шайлоонун шайтан оюндары», «саясаттын сасык оюндары», «өлөөрүм калды, өсөөрүм калган жок», «өнөрүң болсо өргө чап» деген сыяктуу формаларда байкалат. Ал эми аяк уйкаштар кадимки эле поэтикалык чыгармалардын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Айталык, багар-көрөрү жок, социалдык жактан начар камсыздалган кишилердин экономикалык кризис шартындагы абалын: «Мамлекет жакшы жардам бербейт, туугандарынан жаман сөздөрдү угушат, иштейин десе иши жок», десе да болот. Же башкача формага салып: «Өз тууганга жакпаса, өкмөт жагы бакпаса, кокон тыйын бербесе, колунан иш келбесе, мындай кишилер кайда барат?» деп сууроо койсо да болот.

Айрым авторлор, чоң макала жазганда бүтүндөй бир колонкасын ыр саптары менен толтурган учурлар бар. Мисалы, публицист Чоюн Өмүралиев, Курманжан датканын мааракесине карата улут тарыхы тууралуу материалында ушундай ыкманы колдонгон, анысы макаланын көркүн ачкан эң мыкты каражаттардын бири болуп калган. Бирок андай ылайыктуу учур дайыма эле боло бербейт.

Антсе да кайсы бир уйкаштыктарды пайдалануунун жолун издей жүргөн жакшы. Кээде, мисалы, «митингдер менен бийлик башындагылар эсептешсин десек, ага катышкан адамдарды саны миңдеп саналышы керек» дегендин ордуна «мындай митинг менен бийликтегилер эсептешсин десек, жетимиш түмөн кылкылдап, жер майышып былкылдап турушу керек» деп жазса сүйлөмдүн элестүү болушуна жардам берет.

Уйкаштык кээде кыйыр формада болушу мүмкүн. Айрым манасчылар акылман Бакайды «ак сакалы чүштөдөй, устуканы мистедей» деп сыпатташкан. Ушундай уйкаштыкты аша чаппай ыгы менен пайдаланса, окуган кишинин жарпын жаза турган сүйлөмдөр чыгат. «Эч кимге ишенбей калган эл бийлик тарабына да, оппозиция тарабына да катуу кыжырланып атат» дегендин ордуна «ишенген кожосу сууга аккан эл бийлигин баш кылып, оппозициясын төш кылып айдап чыкканга даяр турат» деп жазылса сүйлөмдүн эмоционалдык күчүнө күч кошулат.

Бирок бир эске сала кетүүчү нерсе – уйкаштыкты колдонууда ритмди сактоо өтө маанилүү. Сүйлөмдө үч уйкаш болсо, анда жок дегенде алардын экөө катышкан сүйлөмдүн бөлүктөрү бирдей же окшош ыргакта болушу зарыл. Алыска барбай эле Меке чал менен Карадөө тууралуу жомокту мисалга тарталы. Карадөөнүн келгенин көрүп, кемпири: «Кайсы этти салайын?» десе «Мурунку дөөнүн башын сал, кийинки дөөнүн төшүн сал. Ал жетпесе азыркы дөөнүн сан этинен оюп сал» деп жооп берет. Эгерде Меке чал «мурунку дөөнүн башын, азыр кирип келаткан дөөнүн төшүн сал, ал жетпесе азыркы дөөнүн сан этин оюп алып сала бер» десе уйкашы көзгө урунбай, анча жарашпай калмак.

Дагы бир көңүл бура турган жагдай – кара сөздөгү уйкаш келегей, эптеп эле ойдон чыгарылган сөз болбостон, окуганда куюлушуп, кадимки эл оозунан алынгандай таасир калтырышы өтө маанилүү. Уйкаштыкты элдин нукура тилине жакындатыш үчүн мурда айтылгандай эле фольклордук чыгармаларды окуй жүргөн жакшы. Мисалы, «Сен да саяк, мен саяк, акча бербейм, бар таяк» деген заголовоктон конкреттүү бир нерсе түшүнүш кыйын. Антип кыйналгандан көрө башка эле ылайык келген сөздөрдү эч кандай уйкаштыгы жок эле пайдаланган оң. Дегеле уйкаш сөздөр макаланын даамын чыгара турган гана каражат, бирок аны артыкбаш колдонуу тетири натыйжага алып келиши мүмкүн. Анын чен-өлчөмүн аныкташ үчүн журналист өзүн ортозаар окурмандын ордуна коюп, өз материалын сын көз менен карап чыкса бир топ жардам берет.

ТЫЯНАКТАР

- *Макала даярдоодо кайсы сөздөрдү уйкаштырса сүйлөмдүн эстетикасын арттыраарын ойлоноп көргүлө.*
- *Уйкаштыкты аша чапмай, ыгы менен колдонгула.*

12-САБАК

АҢЫЗ КЕПТЕРДИН МААНИСИ

Эл ичинде ар кандай аңыз кептер, уламыштар, болмуштар, кызыктуу окуялар айтылат. Эгерде журналист эл ичинен ошондой сөздөрдү эрикпей-талыкпай чогултуп, же эсине тута жүрсө, бирде болбосо бирде сөзсүз пайдасы тийет. Бул бир чети окурманды улуттун өз кыртышына жакындатса, экинчиден, тарыхтан сабак алуунун мисалы катары пайдалуу.

Алардын айрымдары санжыралардан, жомоктордон алынса, башкалары атактуу, тарыхый адамдардын элге белгилүү кылык-жоруктары болушу мүмкүн. «Кыргыз мамлекети жалпы эле чегараны тактоо боюнча илгертен мажирөө болчу» дегенден көрө «кыргыздын жерин кырк байталга кармата берген адатыбыз дагы эле калбаптыр» десе балким сөздүн төркүнү түшүнүктүү болот.

Кээде макаланын башын жалаң ошондой аңыз кептерден башташка туура келет. Анда болгон окуяны төкпөй-чачпай баяндап бериш керек. Бул бир чети макаланын көркүн арттырса, экинчи жагынан, орто окурманды эл казынасына жакындаткан вазийпа болмокчу. Бир гана негизги шарты – баяндалган окуя макалада сөз боло турган маселеге түздөн-түз тиешеси болуп, тарбиялык мааниси чоң болушу зарыл.

ТИЛДИ БУЗГАН СӨЗДӨР

Айрым басылмаларда жалпы окурманга таптакыр түшүнүксүз, же сөздүктө жок, же элге жакшы сиңбеген сөз айкаштары колдонулчу болду. «Хайль, Сайракан», «Тобол Өрөмкан», «И-тагдаалы» сыяктуу рубрика аталыштары кайдан келгени белгисиз. Мындан тил да байып кетпейт, окурман да жарытылуу маалыматка ээ болбойт. Колдон келсе буларды кыргыздын кулагына жакшы сиңген төл сөздөр менен алмаштырып, жөнөкөй окурмандын кабылдоосуна жакындаткандан өтөөрү жок.

СОҢКУ СӨЗ ОРДУНА

Колдонмодо кыргыз тилдүү журналистиканын тилге байланыштуу айрым маселелерине гана басым жасалды. Ал эми бул багытта талкуулана турган, изилдене элек нерселер али чети оюлбай жатат. Журналистика - өмүр бою үйрөнө турган кесиптердин бири. Ал эми тил – журналистиканын эң негизги куралы. Ал да коом менен кошо өзгөрүп жүрүп отурат. «Сөз сураган бөз сурабайт» дейт кыргыз. Ошондуктан журналистиканы тандап алган адамдар сөз байлыгын өстүрүп, билбесе башкалардан үйрөнүп, элдик мурастарга жана көркөм адабиятка кайрылып, өз өнөрүн өркүндөтсө мунун баары өлкөбүздөгү басма сөздүн өнүгүшүнө салым кошоорунан шек жок. Демек, бул багытта өз тажрыйбасынан бөлүшүп, журналисттерге практикалык жактан пайдалуу кеңештерди бере турган кесиптештерибиздин айтаар сөзү, кылаар иши, сын пикирлери али алдыда деп ишенем.

МАЗМУНУ

<i>Автордон</i>	4
<i>Сүйлөмдүн грамматикасы так сакталышына көз салгыла</i>	5
<i>Сөздүн ыгы</i>	8
<i>Сүйлөмдөр оозеки окулганда жеңил айтылгыдай болушу керек</i>	11
<i>Кыргыздын төл сөздөрү</i>	13
<i>Өөн учураган өгөй сөздөр</i>	15
<i>Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн артыкчылыгы</i>	17
<i>Макал-лакаптарды колдонуунун ыгы</i>	21
<i>Расмий сөздөр тууралуу. Каймана сөздүн мааниси</i>	24
<i>Чоочун түшүнүктөр</i>	29
<i>Чоочун салыштыруулар жакшы сиңбейт</i>	31
<i>Уйкаш сөздөрдүн кыргыз журналистикасындагы мааниси</i>	33
<i>Аңыз кептердин мааниси. Тилди бузган сөздөр</i>	36
<i>Соңку сөз ордуна</i>	37

